

КЫРГЫЗ КҮРӨШҮНҮН ТАРЫХЫ

Жекшелаев К.Ж.

КР өкмөтүнө караштуу ЖАМК, Бишкек ш.

Корутунду: Кыргыз элинин балбан күрөшү тууралуу миндеген жылдырдан бери айтылып келаткан элдик оозеки чыгармаларын, санжыраларды, айрым жазуучуларыбыздын көркөм адабий чыгармаларын жана даректүү материалдарды пайдаланып, иликтөө жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: балбан күрөш, багелектен алышуу, жар чакыруу, билектешүү.

ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСКОЙ БОРЬБЫ

Жекшелаев К.Ж.

Аннотация: В статье описывается исследование кыргызской борьбы «күрөш» в устном народном творчестве, народных летописях и художественных произведениях.

Ключевые слова: балбан күрөш, хватать, за брючину, оповещение.

HISTORY OF KYRGYZ WRESTLING

K. J. Jekshelaev

JAMK under the Government of Kyrgyz Republic, Bishkek c.

Annotation: This article is about researching by using materials on wrestling orally works of Kyrgyz notions since thousand years of Kyrgyz Balban, national sanjira¹ and art works of Kyrgyz writers.

Key words: wrestling, attacking on the trouser's end, to invite rival, national game "Bilekteshuu"²

¹ **Sanjira;** a reliable data, transmitted from generation to generation in an oral-folk form; they represent not only the founders of the famous bloodlines of various Kyrgyz tribes and clans

² **"Bilekteshuu":** Arm wrestling

Актуалдуулугу. Байыртадан келаткан кыргыз элинин этно-маданий мурасы – нукура улуттук күрөшүн калыбына келтирип, өнүгүүсүнө шарт түзүү. Балбан күрөш көпчүлүк элдерде бар. Ар биринин өзгөчөлүктөрү сакталган. Күрөштү кесип кылып, жашаган балбандар да болгон. Бул туурасында “Манас” эпосунда:

Абакеңиз Кошойдун
Алыш-күрөш ар качан
Жашынан калган кесиптир (1)

....

Күрөшүп жүрүп күн өтүп,
Калган Кошой эмеспи (2) деген саптар,
күрөш Кошой атабыздын кесиби экендигин билдирсе,
Жолой дөө туурасында

Какандын калың журтуна
Балбандыгым билинген

Басташканым бүлүнгөн
Бадышалык балбан-деп
Эсенкан сурап алган – деп (2).

Балбандар эл арасында кадыр-барктуу болушуп, аларды мыкты ырчылардан турган жарчылар, насаатчылар, даекчилер (секундант) коштоп жүрүшкөн. Балбан күрөш туурасында кыргыз элинин 2200 жылдык тарыхын өзүнө камтыган “Манас” эпосунда, ж.б. кенже эпостордо, элдик санжыраларда, айрым документтерде, кыргыз адабиятына чыйыр салган аксакал жазуучуларыбыздын чыгармаларында да кенири баяндалат.

Алардын ичинен күрөшкө кийе турган формасынан баштап, эрежелери, ар кандай ыкмаларына чейин өтө кеңири баяндалганы “Көкөтөй хандын ашындагы” Кошой дөө менен Жолой дөөнүн күрөшү [1,2,3,4,5,6].

Көкөтөйдүн ашында жана Чыканактай эр Агыш менен түктүү таман Түкөбайдын күрөшү. Тейиш хандын тоюнда[7]– Казак Байкап менен Ыспаранын уругу кыргыз Көкбөрүнүн күрөшү жана Калмак Талоо менен кыргыз Көшөн балбандын күрөшү. Манастын жентек тоюнда[3]– Казак Калдар менен калмак Карасмандын күрөшү жана Түрк Байтүгөл менен монгол Чокондун күрөшү. Күнөс балбан менен Айдаркан чыгып, бирок чыр чыгып кеткендигине байланышуу күрөшпөй калышат. Манастын ашында– эр Агыш менен Чекиршаанын күрөшү[8].

Семетейди Букарга хан көтөрүү аземине арналган тойдо [8] жаш балдар багелектен алышып, балтыр эттен чалышып тынымсыз күрөшкө машыгып аткандагысы. Букардын Акбалбаны менен жөөттөрдүн Дөө балбанынын, Семетей менен Дөө балбандын күрөшү. Семетейдин нике тоюнда [9]– Ооган балбаны менен Куюнаалы деген кыз чыгып, билектешүү учурунда эле Куюнаалы ооган балбанынын колун жулуп алып мелдеш бүтүп калат. “Сейтек” бөлүмүндө Сейтек менен Кыяздын күрөшү да айтылат.

“Эр Төштүк” эпосунда[5] – Төштүк менен Чоюнкулак алптын “багалектен алышып, балбандарча чалышып” күрөшкөндүгү да айтылат.

“Бакытай балбан” поэмасында Кокондун ханы Мадалынын Бука балбаны менен кыргыздын Багыш балбанынын күрөшүндө [9].

Кыргыз күрөшү элдик санжыраларда. Кыргыз элинин бүтүндөй оң канаты тараган Адигине, Тагайдын учурунда (15-16-кылым) кыргыз менен калмактар жер талаша кетишип, чатак чыга турган болот. Ошондо калмак ханы – Корун мындай шарт коёт: “Балбандарыбызды күрөштүрөлү, кимдин балбаны жыкса, жер ошонуку болсун. Жыгылган балбандын башы ошол жерде кесилсин” – дейт. Калмак тараптан атагы алыска тараган Шаброо балбан чыгат. Адигине, Тагайдын уюн багып жүргөн Көкө деген жигит: “Мен чыгам” дейт. “Жыгылган балбандын башы кесилерин билесиңби”?– десе,

“Билем, элим үчүн башым садага”– дейт. Көкө, буйтап карматпай, Шаброонун эсин оодарып, суй жыгат. Акыры калмак балбаны чарчап кыймылдоого чамасы келбей калганда, Көкө көтөрүп урат [10]. Чүйдөн чыккан солто Талкандын уулу Байболот (18-кылым) менен калмактын балбанынын күрөшүндө, Байболот балбан бир чоң тойдо калмак балбаны менен күрөшүп, көтөрүп уруп, башынан аттап кетет.

Таластагы кытай уруусунан чыккан Каработо (18-кылым) менен казактын Төө балбанынын күрөшүндө казактын зор балбанынын аласынан өтүп барып, бутунан алып, ошол бутун кайрып, коё бербей басып жыгылат. Төө балбан көмкөрөсүнөн жыгылган бойдон тура албай калат. Каработо учурдан пайдаланып, бутун толгоп коё бербей, каршылашын чалкасынан түшүрүп, далысын жерге тийгизүүгө мажбур кылды” [11]. Демек, бул эпизоддо кыргыздар деле мурда партерде күрөшкөндүгү айтылып турат.

Ошондой эле 17-кылымда Ысык-Көлдүн Ак-Сууусун жердеген Арык мырзанын небреси Сарыке жана анын балдары да балбан болуп, далай балбан күрөштөргө түшүп жеңгени айтылат.

Кыргызстандын Түштүгүнөн чыккан балбандардын күрөшү туурасында журналист Дүйшөн Керимов жазып чыккан. Алсак, Кокон ордосундагы тандалма тогуз балбанды катары менен жыккан Сары балбан, Самарканд тараптагы Саамин аймагын жердеген Байсейит уруусунан чыккан балбан аял Курманай, Кокон ордосунда сүзөөнөк көк бука менен кармашып, оюн көрсөтүп, башка хандыктардын балбандары менен күрөшүп, көп жыл балбандык милдетти аткарган Токсонбай балбан, ошондой эле Фергана өрөөнүндө үч күнгө созулган чоң тойдо, биринчи күнү он жети балбанды катары менен жыгып, экинчи күнү он эки балбанды, ал эми үчүнчү күнү тажиктин Зия деген балбанын жыгып, баш байгеге ээ болгон Төрөгелди уулу Болот балбан туурасында баяндайт. Эгерде Дүйшөн

Керимовдун жазганы боюнча сереп салсак, ал учурда анжияндык (түштүк) кыргыздар деле аркалык кыргыздардай белбоосуз эркин күрөшкөндүктөрүн баамдоого болот. Мисалы аялдан чыккан сааминдик Курманай балбан Мамажан балбанды кемеринен алып ыргытканда төрт арыштай барып жер сүзөт (“белбоо күрөштө” ыкманы колду белбоодон коё бербей жазайт). Ал эми казак Келдибайды шымынын алаасынан алып көтөрүп урат. Токсонбай балбан Кокондун көк букасы менен кармашканы баратканда жолдон бир абышка жолугуп: “Балам азыр мени менен күрөшөсүң, эгерде мени жыксан жеңиш менен кайтасың, кокус жыгылып калсаң, артты көздөй кете бер” дейт. Түн кирип, айдын жарыгы тийген учурда абышка менен Токсонбай күрөшкө түшөт. Экөө көпкө кармашкандан кийин Токсонбай, алиги абышканы жыгып, далысын тийгизип кайра тургузуп коёт. Абышка Токсонбайды жеңишке жетишерине ишендирип, батасын берип узатып жиберет [12]. Бул жерде да эркин күрөштүн эрежеси менен күрөшкөндүгү айтылып турат. Анткени белбоо күрөштө далысын тийгизген эреже жок. Бирок кыргыздар өзбектер, тажиктер же сарттар менен күрөшкөндө белбоодон кармап күрөшүшсө керек. Болбосо, Сары балбан бир күндө тогуз балбанды, Төрөгелди уулу Болот биринчи күнү он жети балбанды, экинчи күнү он эки балбанды катары менен жыга алышмак эмес. Жогоруда келтирилген мисалдардын негизинде “белбоо күрөш” түштүктүк балбандарга 19-кылымдын экинчи жарымынан баштап гана жайыла баштаган деп жыйынтыкдасак болот.

Кыргызстандын Түндүгү менен Түштүгүнүн ортосунда жайгашкан кетментөбөлүк балбандар да белбоосуз эле эркин күрөшүп келишкендиги туурасында улуу акын Токтогулдун Айчеке балбанга ырдаганы [14] мисал боло алат.

Бул ырда “бала туруп торолгон, балтырың күчкө оронгон, капшыра кармап ыргытсаң, кармашкандын каруусу сенден жоголгон”.

“Чечинип элден чыкканда, Кушубактай балбанды кол учуң менен жыкканда”, же “Чын эле серпип ыргыттың, чычканды мышык баскандай, кол учуңа жеткирбей балбанды жыктың ар кандай” деген саптар эркин күрөштүн эрежелери, ыкмаларын тастыктап турат.

Тарыхый документтерде болсо, 1913-жылы Шабдандын ашында балбан күрөшкө төрт түгөй балбандар чыкканын, алардын бир түгөйү кыргыз Максүт Жакебай уулу менен орус Подмогов чыгып мелдеш ит жыгылыш менен аяктаганын этнограф С.З. Дмитриев жазып кеткен. Ал эми санжырачы Мусалы Иманалиев, бул ашта күрөштөн биринчи орунду бугу уруусунан чыккан Байтүгөл балбан жеңип алган дейт [15]. Кыргыздын балбандары айылында өзүнө теңдеш балбан табылбаса, жер кыдырып өзүнө теңдеш балбан издеп барып күрөшүп, күч сынашчу экен.

Кожомкул менен Бөлтүрүк да, күрөшүп күч сынашкан [13]. Кадимки эле эл куудулу Куйручук да балбан болгон экен [12]. Ал 18 жолу балбанга түшүп, анын он алтысын жеңип, бир жолу тең чыгып, бир жолу жеңилгендиги айтылып жүрөт. Куйручук атактуу чоң балбандар менен балбанга түшкөндө, ырай түрүн бузуп, күлкүлүү кыймылдарды жазап, элди да, каршысындагы балбанды да күлдүрүп, буйтап карматпай, (азыркыча айтканда шоу көрсөтчү экен да) эсин оодарып атып жыкчу экен.

Залкар манасчы, комузчу, фольклорчу акын Актан Тыныбеков (1887-ж.-1951-ж.) кыркынчы жылдарда кыргыздын улуттук оюндары туурасында, анын ичинде балбан күрөштүн эрежелери, ыкмалары, ретуалдары туурасында жазып калтырган [15].

Жылаң аяк, теке жаргак шымдарын тизеден жогору түрүшүп, багелектин учун көзөп ычкыр кашатка кошо байлап, кең шымдарын балбактатып, чапанын жамынып, өзүнүн элин кыдырата басып, сыңар тизелеп отура калып, колун жайып, элден бата алып көпчүлүктүн «үстүн бол!» деп чур этип бер-

ген батасына бел байлап күрөшкө чыгат. Балбандар билектен, моюндан, кый сүбөдөн алышканда билеги сыйрылып, моюндары кызарып, сүбөсүн жулуп да алышат. А эгер чалмачы балбандар болсо, таамай чалып жыгышат. Чалмачы балбандын көпчүлүгү жыкпай койбойт [15].

Эми 1932-жылы жай айында Белтүрүк менен Кожомкулдун күрөшкө чыккандыгы туурасында С.Ырыскулов жазып кеткен (1966). Кыргыздын элдик оюндары, анын ичинен улуттук күрөш туурасында алгачкы брошюра түрүндө усулдук баяндамалары чыгарылган [6,7,8,10]. Авторлор 2000 жылдан ашык тарыхы бар кыргыз күрөшүндө биринчи жолу “кур” (бел боо) туурасында кеп кыла башташат.

Алсак, А. Келдибеков “Ошондой эле түгөйүнүн курунан эң эле дегенде бир колу менен кармабай туруп ыкма жүргүзүүгө уруксат жок” [7] дейт. Ал эми андан кийин чыккан Д. Өмүрзаков, Ю.Мусин жана З.Бектенов, Ю. Мусиндин “улуттук күрөшүндө” балбандар курдан кармабай деле ыкма жазаса болот. Колунан келсе ичи – койнуна кирип барып курдан алып деле ыкма жазасоого уруксат берилет [8,9]. Бирок, аталган авторлор кыргыз күрөшүндө эң кеңири тараган “багалектен алышуу” ыкмасын эч негизсиз эле жокко чыгарышат. А.Келдибеков “ошону менен катар мезгил өткөн сайын күрөштүн айрым ыкмалары, атап айтканда, багалектен алуу өз маанисин жогото баштайт. Багалектен алып күрөшүү азыркы мезгилде түндүк Кыргызстандын айрым райондорунда гана сакталып калган. Элге кеңири тараган ыкма болгондуктан ал бул эрежеге киргизилген жок” [7] дейт. Ыкма качан маанисин жоготот? Ал качан гана опурталдуу болуп, адамдын ден соолугуна зыянын тийгизсе, же эффективсиз болсо, б.а. ал ыкманы эч ким колдонбосо, колдонгон менен жеңишке жетишпесе маанисин жоготот. Ошондуктан бул келтирилген доомат эч негизсиз. Ал эми Д. Өмүрзаков, Ю.Мусиндин “Киргизские

народные игры” менен З.Бектенов, Ю. Мусиндин “Кыргыздын элдик оюндарында” балбан күрөш темасы бири орус тилинде, бири кыргыз тилинде эле жазылганы болбосо, тексттери сөзмө-сөз дал келгендигине караганда, өмүрүндө “коюн колтук” алышып көрбөгөн, кыргыз күрөштөн алыс бир эле киши жазып, авторлош болуп алса керек деген ой туулат. Анткени “пояс” деген сөз кур эмес, белбоо, “поясная борьба” “коюн колтук” эмес, “белбоо күрөш” деп айтылат. Колтук менен, бел каякта экендигин билбей, кур менен белбоону айырмалай албай туруп, бул эрежелер эмненин негизинде пайда болгон деген суроо туулат. Андан кийин 1991-ж. Х. Анаркулов, 1993-ж. М.Саралаев, 1994-ж. Сабыр Усупов, менен Жеңиш Кыдыргановдун жазган “улуттук күрөштөрү” эч жаңылык киргизбестен эле бири бирин кайталап коюшкан.

Илгертеден кыргыз элинде күрөштүн үч түрү жашап келген. Биринчиси, Балбан күрөш. 2. Эрежесиз күрөш. 3. Белбоо күрөш. Булардын ичинен эң байыркысы жана элибиздин жоокерчилик турмушунун негизинде пайда болгон нукура улуттук күрөш –бул Балбан күрөш же шарттуу түрдө Кошой күрөш. Жана байыртадан бери маанисин жоготпой келаткан эрежелери: ырчылардын жар чакыруусу, беттешүү алдындагы билектешүү. Ыкмалардан болсо: багалектен алышуу, бут менен чалуунун бардык түрлөрү, кол чалмай. Ошондой эле балбан күрөш менен катар эрежесиз күрөш да жашап келген. Качан гана күрөшүп жаткан балбандар бири бирин жыгальшпай койгондо, аш-тойдун ээсинин макулдугу менен айрым учурда эрежесиз күрөшкө да уруксат берилген. Бул туурасында Семетейди хан көтөрүү аземинде Төө балбан менен Ак балбан жыгыша албай жатканда:

Андан айла кеткенде
Уруксат берди Темиркан,
Колдору менен мушташты.
Буттары менен тебишти-дейт.(20)

2000 жылдан ашык тарыхы бар кыргыз күрөшүндө, сөзсүз эле белбоодон кармап, колун чыгарбай күрөшүү эрежеси болгон эмес.

“Белбоо күрөш” кийин эле 19-кылымдын 2-жарымында, балбандары белбоодон кармап күрөшкөн коңшу элдердин таасири астында айрым региондорубузга тараган. Ал эми азыркы “Улуттук күрөш” деп аталып жүргөн күрөштү эч негизсиз эле бирөө ойлоп чыгарып койгон сыяктуу.

Мелдеш эки салматтык категорияда өтөт

1. Кан Кошойдун салмагы же Төө балбандардын күрөшү (70кг дан жогору)

2. Эр Агыштын салмагы (70кг га чейин)

Балбандардын кийген формасы. Жылаңаяк, жылаң баш. Белге чейин жылаңач, шымдын багелегин тизеге чейин түрүп алышат.

Күрөштүн башталышы: Ортодогу башкы жарчы (андан башка ар бир балбандын да өз жарчысы болот) жар салат:

- Керней, сурнай, добулбастын коштоосунда эки балбан чапандарын желбегей жамынып эки жактан чыгышат да, кезек менен жарданып отурган элдерге бурулуп, сынар тизелеп отура калып бата алышат. Байыртан келаткан салт боюнча эл чурулдап: “Үстүн бол! Үстүн бол! деп, бата беришет (15);

- Эки балбан күрөш килеминин карама-каршы эки бурчуна барып, бир-бирине карап мандаш урунуп отурушат(1);

- Балбандардын жарчылары чыгып, кезек менен өз балбандарын элге тааныштырат (15).

- Балбандар орундарынан туруп, бир-бирине бет маңдай жакын келишет.

- Кезек менен бири-бирине билектерин сунушат. Каршысындагы балбан билектен бек кармап, коё бербөөгө аракет кылат [1,2]. Белгилеген убакта (мисалы: 10сек.) билегин сунган балбан, билегин бошотуп алалбаса каршысындагы балбанга упай берилет. Мисалы, 0,1 упай. Кезек менен экинчи балбан да билегин сунат.

- Күрөш башталат.

Эркин күрөштөн айырмачылыгы:

а) көпүрөө (мостик) жок.

б) моюндан эки колдоп бурап жыкса болот.

Дзю-Додон айырмасы:

- кийген формасы.

- Муунтканга болбойт.

- Ооруткан ыкма (болевоу приём) жок.

Байыртадан кыргыз күрөшүндө убакыт чектелген эмес, бирин бири жыккыча күрөшө беришкен. Таза жеңиш таптак көтөрүп уруп, далысын тийгизгенге берилет.

Тыюу салынган ыкмалар: кулак, мурун, чачтан, жыныстык мүчөдөн алуу. Манжаларды кайрып, ооруткан ыкма менен жыгуу.

Балбан күрөштө кездешүүчү терминдер. Күрөш майданы– арена.

Олпок – борцовский ковер. Калыс-судья. Арачачы же майдандагы калыс – рефери. Билектешүү – балбандар майданга чыкканда алгач билектен кармашканы. Билек берүү– балбандардын бири майда-чүйдө эрежени бузганда жеңил айып катары билегин бериши (мисалы илең-салаң күрөшүп жатканда) Ит жыгылыш – эки балбан тең жыгылып партерде кармашып калышы. Бул учурда арачачы арачалап, «Коюн-колтук» алыштырат.

Коюн-колтук балбандар бири-бирин оң колу менен колтуктун алдынан сол колу менен колтуктун сыртынан кармап турушу. Бул «ит жыгылыштан» кийин болот. Ит жыгылыш:

- эки балбандын жыгыша албай жерде оонап калышы;

- эки балбан бири-бирин жеңише албай тең чыгуусу.

Кармаш бүткөндө же арачачы кандайдыр себептер менен кармашты токтоткусу келсе: «Арача» деп буюрат.

Кыргыз күрөшүндөгү ыкмалардын аттары. Так көтөрүп уруу, ийинге салып көтөрүп уруу, көтөрүп алып айлантып көтөрүп уруу, кол чалмай, бут чалмай, ичтен чалмай сырттан чалмай, алдынан торой чалмай, артынан торой чалмай, тайытуу (подсечка)

багалектен алуу, кашаттан кармап чалуу, жамбашка салуу, моюн буроо, коюн-колтук торой күрмөө, дегей чалма, орой чалма. ж.б.

Наамдары: Эч кимден утула элек балбанды «далысы жер жыттабаган балбан» же «айры төштүн алдында кала элек балбан» дейт. Мындай балбандарды «Акбалбан» деп аташат[15].

Жыйынтык.

• Байыркы кыргыз элинин этномаданий мурасы – нукура улуттук күрөшүбүздү калыбына келтирип, мындан ары өнүгүшүнө шарт түзүү.

• Айкөл Манастын кенешчиси, кыргыздын балбаны Кошой күрөшкөн күрөш менен күрөшүү жаштарыбыздын улуттук аңсезимин ойготуп, спортко тартып, сергек жашоого, мекенчилдикке тарбиялоого өз өбөлгөсүн тийгизет.

• «Кошой күрөштүн» ыкмалары, эрежелери, эркин күрөштүкүнө өтө жакын болгондуктан, учурунда балбандарыбыз чоң ийгиликтерге жетишип, кийин дымып калган эркин күрөштүн өнүгүшүнө өз салымын кошот.

Бирок өлкөбүздүн айрым аймактарында балбандардын белбоодон кармап күрүшөөрүн четке какпашыбыз керек. Кыргыздын белбоодон кармап күрөшкөн «Лейлек күрөшү» жана «Байман күрөш» жашоосун улантып, өнүгүп, элибиздин чың ден соолукта сергек жашоосуна өз салымдарын кошо беришин колдойбуз.

Адабияттар

1. Манас. – Фрунзе. Кыргызмамбас. 2 китеп, 1958.
2. Манас. Саякбай Каралаевдин варианты. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1980.
3. Манас. Сагынбай Орозбаковдун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 2–3-китеп.
4. Семетей. С. Каралаевдин варианты. Кыргызстан басмасы. – Фрунзе, 1980.
5. Каралаев.С. Эр Төштүк. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1981.
6. Өмүрзаков. Д. Киргизские национальные виды спорта и народные игры. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1958.
7. Келдибеков. А. Күрөш. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1962.
8. Өмүрзаков Д. Мусин. Ю. Киргизские народные игры. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1973.
9. Бектенов З. Мусин Ю. Кыргыздын элдик оюндары. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1978.
10. Закиров. С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек: Гүлчынар басмасы, 2013.
11. Бектенов. К. Куйручук. – Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1960.
12. Өскөналы уулу Э. Эй, бул Куйручукбу? – Фрунзе, Шам басмасы, – 1997.
13. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 3-том. – Фрунзе: Кыргыз мамлекет басмасы, 1978.
14. Балбан күрөш. Кыргыздар. 1-китеп. Кыргыздын улуттук оюндары. – Бишкек: Кыргызстан басмасы, 1993.
15. Тыныбеков. А. Кыргыздын элдик оюндары. – Бишкек: Кыргызстан басмасы, 1991.